

Бақыт ӘБЖЕТ

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ АЙДАҒАР БЕЙНЕСІНІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

В статье ведется типологическое исследование образа дракона встречающегося в мифологиях тюркских народов, и говорится об особенностях его исторического становления.

Makalede Türk Halkları mitolojisindeki ejderha tipini analiz eder ve onun ortaya çıkış tarihinin özelliklerini ortaya kaymaktadır.

Дүниежүзі халықтарының фольклорында жиі ұшырасатын кейішкердің бірі – айдаһар. Айдаһар өте көнеден келе жатқан персонаж болғандықтан мифте, ергеіде және эпостар мен жырларда басты кейішкердің негізгі жауының бірі ретінде сипатталады. Әрине, дастандарда ол басты кейішкердің негізгі қарсыласы ретінде көрінбейді, көбіне жігіт сапарға аттанғанда жолда кездесетін көптеген кедергілердің ішінде көрініс табатындары да бар. Ғашықтық дастандарда жігіттің батырлығын бірінші кезекке қойып суреттемегенімен оның батырлықтан да құр алақан еместігін танытады. Ә.Науаи жырлаған «Фархад-Шырын» дастанында Фархад Шырынды іздеп жолға шыққанда алдындағы кедергілерден өту кезінде жолындағы айдаһарды да жеңеді. Фольклор динамикалық өзгеріс үстінде дамитындығын есепке алсақ, дастандардағы айдаһар бейнесі мифтік түсініктің әлсіреген, монотеистік діннің салтанат құрған кезінде жазылған туынды болғандықтан, бұрынғы нанымдардың сарқыншақтары әлі де ұмытылмай келе жатқандығын, алайда бұрынғы қуатынан айрылып, тек жағымсыз персонаждардың бірі ретінде ғана суреттеліп отырғандығын көреміз. Ендігі жерде айдаһар әлемді жалмаушы, ажал құдайы ретінде бейнеленбейді, кейішкердің бір шапқанынан қалмайтын дәрменсіз хайуан кейшінде көрініс табады.

Көптеген халықтардың фольклорында айдаһар сыртқы сипаты жыланға ұқсас мақұлық ретінде бейнеленген. Мифтер мен архаикалық жырларда, «Шахнама» дастанында айдаһар адамдарға апат әкелуші, ажал төндіруші ретінде беріледі. Жыландарды да өлімнің символы ретінде суреттейтін мифологиялық әңгімелер мен аңыздар ұшырасып отырады. Ол Қорқыттың ажалдан қашуы туралы айтылатын аңыздарда ұшырасады. Қорқыт өмір бойы ажалдан қашып, ең соңында Сырдарияның үстінде қобыз тартып отырғанда ажал қайрақ жылан ретінде келіп шағыш өлтіреді.

Ислам дінінің қасиетті кітабы Құранда адам жанын алушы періштенің аты - Әзірейіл. Құран хикаяларында Адам ата мен Хауа ананың жұмақтан қуылуына себешші болғандардың бірі – жылан. Жылан Ібілістің азғыруына еріш оны өз денесімен жасырып жұмаққа алып келеді. Ібілістің арбауына түскен Адам ата жұмақтан қуылып жерге түседі. Ендігі жерде адамзат баласы жұмақтағыдай мәңгілік жасайтын қасиетінен айрылып, ажалды пендеге

айналады. Жер бетін топан су басқанда Нұх пайғамбардың кемесін тышқан кеміреді, кеме суға бататын болған соң жылан келіп тесікке оратылып жатады. Осы қызметі үшін пайғамбардан дүниедегі ең тәтті қан кімде болса соны маған бересін деп шарт қояды. Қарлығаштың көмегінің арқасында адам ажалдан құтылады. Мұнда да адамға тікелей болмаса да жанамалай ажалтөндіруші, дұшандарына көмектесуші ретінде жылан бейнесі қылаң береді. Мұса пайғамбардың аса таяғы жыланға айналып, өздерінің сиқырын көрсетпек болған сиқыршылардың жыландарын жалмауы, сөйтіп діннен безген көшірлерді Мұсаның тәубаға келуінде де жылан үрей туғызушы, ажал символы ретінде көрініс табады. Монотеистік діндердің хикаяларына арқау болған осы секілді аңыздарда көрініс табатын жылан бейнесін бұрынғы мифтік түсініктегі алып жыланның өзгеріске ұшыраған, реликті көрінісі ретінде қабылдауға болады.

Ортағасырларда дүниеге келген шығыстық сюжетке құрылған романдық, новеллалық дастандарда, прозалық шығармаларда, салт ертегілерінде айдаһар бейнесі көмескіленген, әлсіреген күйінде көрініс ташқан болса, мифологиялық аңыздар мен қиял-ғажайып ертегілерде, архаикалық эпостарда бұл персонаждардың деңгейінің әлдеқайда жоғары тұрғандығын көреміз.

Сондықтан да айдаһар бейнесінің даму ерекшелігі жайында сөз қозғанымызда тарихи типологияға соқпай кете алмаймыз. Мифтік түсініктен ажырамаған идеологиялық және жанрлар синкретизмінің басым болып тұрған кезеңі мен кейінгі жіктелу, бөлшектену кезеңдеріне орай қарастырып отыру керек.

Өзге ғылым салаларына қарағанда типологияның фольклорға лайықты қолданылуының басты бір ерекшелігі кез келген құбылысты, фольклорлық процестің үлкенді-кішілі барлық деңгейлері мен сатысын динамикалық қимыл-қозғалыста, үнемі өзгеріс үстінде қарастыру. Олай болатыны фольклор сан ғасырлар бойы әр дәуірдің көркемдік талап-тілектеріне жауап беріп, ұзақ эволюциялық процесті бастан өткеріп келе жатқан өнер. Белгілі бір ұқсастықтың болу себептеріне жауап беруге әрекеттенсек, сөз жоқ, тарихи дәуірлерге бойлап барамыз әрі сол ұқсастықтың кейінгі тағдырына үңілеміз [1, 43].

Сонымен айдаһар бейнесі қайдан келіп шықты деген заңды сұрақ өз-өзінен туындайды. Ең ежелгі жыр-шұмерлердің «Гилгамеші» дейтін болсақ, бұл жыр біздің дәуірімізге дейінгі үш мыңжылдықта пайда болған. Осы дастанда Гилгамеш қасына елу адам ертіп мәңгілік әлемді іздеп шығады. Оған жету жолында тосқауылға тап болып, Хувава атты айдаһармен соғысады. Осылайша адамзат тарихындағы ең алғашқы эпос «Гилгамеште» адам мен айдаһардың соғысы бейнеленген. Ол турасында шумеролог ғалым Сэмюэл Ной Крамер мынадай дерек айтады: «Поскольку тема борьбы с драконом возникла шумере уже в III тысячелетии до н.э. мы имеем все

основания предполагать что многие детали этих легенд, как греческих, так и ранне христианских, восходят к шумерским источникам.

В настоящее время нам известны по крайней мере три варианта уничтожения дракона, существовавшие у шумеров более трех с половиной тысяч лет назад в первых двух вариантах противниками дракона выступают боги - бог воды Энки, весьма похожий на греческого Посейдона, и бог южного ветра Нинурта. Но в третьем мифа это смертный, герой Гильгамеш, далекий прообраз, ев. Георгия» [2. 178].

Гильгамештің алдында айдаһармен құдайлар соғысады. Шумер мифіндегі Энки құдайдың Кур атты айдаһармен соғысы аспан мен жердің бөлінген тұсында басталады. Аспан жерден бөлінген тұста аспан құдайы көкке көтеріледі, ал жер құдайы Энлиль жерге түседі. Өшпенділік осы жерде басталады. Жер асты құдайы Эрешкигальді Кур ұрлап алады. Онымен соғысу үшін теңіз құдайы Энки аттанады. Дастанда Кур мен Энкидің соғысы немен біткені белгісіз (тастағы жазулар өшіп кеткен). Шумерлердің құбыжықпен соғысы туралы мифіне ұқсас миф гректерде де бар. Крамер бұл ұқсастықты гректер шумерлерден алған болар деп тошпылайды. Грек мифінде Главктің баласы Беллерофонт аузынан от шапатын алды арыстанға, орғасы тауешкіге, бөкесі айдаһарға ұқсас Химерді соғыста өлтіреді. Грек мифі де сумен байланысты айтылады: «В раннегреческих мифах Беллерофонт часто связано с морской стихией (изображения Б. с трезубцем, происхождения его от Главка или Посейдона), но вместе с тем в образе Беллерофонт встречаются черты солнечного бога (Полет в небо на крылатом коне)» [3. 91].

Иран мифінде де елді ұзақ жыл басқарған ешқандай өлім-жітім болмаған, халық уайым-қайғысыз өмір сүрген кез деп Жамшид дәуірін айтады. «Шахнама» дастанында бұл кезенді «алтын дәуір» деп көрсетеді. Алайда Ахура Мазда құдайдан қуат алып отырған Шамшид бір күні өз ісіне риза болып, өзін асыра мақтаймын деп өзінің жаратушысын ұмытып кетеді. Бұған наразы болған Ахура Мазда Жамшидке ажал жібереді. Дастанда Жамшидтің жанын алатын патшаның аты – Захак. Жамшидті өлтіріп таққа отырған соң бір күні Ахриман аспазшы кейінде келіп, әлемде жоқ дәмді тамақ пісіріп береді. Тамақтың дәмділігіне таң қалған Захак одан не қалайтындығын сұрайды. Ахриманға да керегі осы, ол патшадан тек екі иығынан сүюге рұқса сұрайды. Ештеңеден хабары жоқ патша келісім береді. Ахриман келіп сүйгені сол патшаның екі иығына екі жылан өсіп шығып, патшаның жанын қоярға жер тапқызбайды. Ахриман Захакқа күніне бір адамнан жыландарға беріп тұрса, жаны жай табатындығы жайында кеңес береді. Күніне бір адамды жыландарға беріп тұрған Захак «Ажызахак» атанады. «Шахнама» дастанында бұрын өлім-жітім дегеннің не екенін білмейтін алтын дәуірде өмір сүрген Жамшид патшаның ажалын да жылан арқылы келтіреді.

Көптеген мифтерде айдаһар құдайлар арасында болған соғыстарда жер асты құдайының сенімді нөкері ретінде басқа әлемнің құдайларына қауіп төндіріп отырады. Жыланның ажал символы болғандығын кезінде П.А.Гринцер де айтқан болатын: «По мнению П.А.Гринцера, древний хтонический миф претерпел эпическую трансформацию, в которой змея служит символом смерти, и истребление змей знаменует борьбу со смертью. Подтверждение этому он находит в древнеиндийском эпосе «Махабхарата», где борьба со змеями – это преодоление смерти, поиск бессмертия, как и в эпосе о Гильгамеше и в какой-то мере в «Иллиаде» [4. 246].

Құдайлардың құбыжыққа қарсы соғысы эсхатологиялық мифтерде бастапқының соңғысын жеңуімен аяқталып отырады. Оған мәдени кейіпкерлер де араласады. Мысалы «Шахнама» дастанында балаларын жалмап қойған Захак патшаға қарсы көтеріліс апқан темір ұстасы Кава соғысқа шығады, Захакты өлтірген ол тақ мұрагері Феридунды патша тағына отырғызады.

«Ажы» сөзінің шығу этимологиясын талдаған ирандық ғалым доктор Мавхаш Вахед Дуст мынадай жорамалын жария етеді: «Үнді мифологиясындағы «Захак» сөзінің шығуы. Арий тайпаларының ішінде «Нага» атты ру бар. Олар кезінде Дитеһа мемлекеті құрамында болған. Нага сөзі «наг» деген түбірден шығады, оның парсыша мағынасы «жылан» дегенді білдіреді. Үндістандағы Ассам штатында тұратын халықтың басым көпшілігі әртүрлі жылан кейпіндегі киелерге табынады. Сол себепті де бұл терминнің шығуы барлық жағынан алғанда жыланға табынушы мағынасында сипатталады. Үнді мифологиясында былай дейді: «Нагалар Брахманың балалары және олар арий тайпасынан шыққан, нагалар бірнеше руға бөлінеді, олардың кейбірі мыналар: Такшак, Ахи т.б. Такшак руының (Taksaka) атына орай такшак сөзі жылан нәсілінен дегенді білдіреді. Көпшелі моңғол елінің топарыс «Tochagis» және Такуир (Takuir) тайпалары да осы жылан сөзінен алынған, сонымен бірге Түркістан елінің аты да осы Такур «Takuir» тайпасынан келіп шыққан.

Такшактардан бөлек күш-қуаты орасан күшті тағы бір тайпаның аты – «Аһи» деп аталады. Ол «ажи» (аси, ази) сөзінің өзгерген түрі. Ажи тайпасының негізін қалаушы патшаның аты Веретра (Viritra) оның лақабы Дахак болған. Дахак шағатын әрі қорқынышты жыланның бір түрі» [5. 162].

Иран ғалымының пайымдауынша жалпы түрік атауының өзі жылан деген сөзден келіп шығады.

Қазақтың атақты ғалымы, академик Ә.Марғұлан қазақ даласынан жазып алынған эсхатологиялық миф туралы мынадай дерек келтіреді: «Түймекент пен Тас-Ақыр сарайы туралы ерте қазақша жазылған бір кітабын тауып алған аяулы ғалым А.А.Диваев кітапты жазушы Тастөбе болысында бір қыстақта тұратын Тәуке молда Нұрабаев деген кісі бұл кітапқа А. А. Диваев, В. Н. Андерсонмен қосылып түсініктеме жазып, қазақ текстін орысша

аудармасымен қосып, Н.Ф.Катановтың алғысөзімен Казань университетінің журналында басып шығарады. Нурабаевтың аңызы бойынша, Алаңғасардың шын аты Ажы. Ол орасан ұзын бойлы болған. Жер жүзін топан суы қаптағанда, ол Ажының тізесінен аспаған. Аңыздың баяндауынша, «Бұрынғы заманда Алаңғасар атты бір дәу болыпты, оның Арсалаң Алып деген баласы бар екен» [6. 44].

Алайда қазақ арасындағы аңыз жылан туралы емес, Ажы атты дәу туралы болып отыр. Бұл аңыз Геродоттың исседондардың арғы жағында жалғыз көзді аримаспалар өмір сүреді деген скиф аңызын еске түсіреді. Дегенмен «ажы» туралы деректер қазақ мифологиясында да ұшырасатындығын көреміз. Ғалым Ә.Қоңыратбаев Толстовтың кітабына сүйене отырып былай дейді: «Бұл сюжеттерде Қараман дию (дәу) делінген. Ол Хома шарабын ішіп, сиыр сойған. Синдбад көпірінен өтіп, от тәңірісі Заратустраны өлтірген. Сөйтіп жалғаншылар еліне қосылған. Онысы Матриархат культі болмақ. Қазан, Бадашт зәрдушт дінін тұтынған. Толстов Қарапан-Карамаң, Сарман-шаман сөздері түбірлес. Капур-Карп-қимар – Бабыл тәңірісі, олар бес руға бөлініп, жыланға табынған. Осыдан керм-керемет, құрт, серп (жылан) сөзі шыққан дейді. Толстов Зардушти өлтірген – Тұр – Братарвахш түрік тектес ел, Тұран аты содан туған, Бахш-Сияуш атында бар. Бахш – Окс (Әму) атымен ұқсас, Қарапандар жыланға табынған, бұл Сыр бойында туған, зороастра аңызының бірі болу керек депті... Страбон Қарапандарды Каби-идаи-дактил (бес саусақ) елі, олар жыланға табынған дейді. Кіші Азия икондарында жылан суреті көп кездескен. Мұндағы дактил-идаи деп отырғаны ертедегі адайлар» [7. 141–142].

Бұл келтірілген деректерді саралай келіп зороастризм діні қанат жайғанға дейін көптеген халықтардың жылан культіне табынғандығын көреміз. Жылан, айдаһар бейнелері матриархат кезеңінің символы іспеттес. Кезінде жыланға табынушы тайпаларға қарсы аяусыз күрес жүргізген патшалардың бірі Дарий. Ол турасында Р.Гиршман былай деп жазады: «Глагол – *yaud*, употребленный Ксерксом для описания восстания в Империи, это тот же самый глагол, с помощью которого Дарий выражает мысль о неуверенности в безопасности царства во время его прихода к власти в своей Накширустемской надписи (DNA). Эта надпись, кажется, послужила моделью для Ксеркса при написании его надписи о дэвах, а восстания, вспыхнувшие в момент его вступления на престол аналогичны тем, которые сотрясали империю Ахеменидов после смерти Камбиза. Так же, как и отец, Ксеркс восстановил порядок на «этой земле». Эта часть четвертого параграфа относится, вероятнее всего, к событиям, происходившим в Египте и Вавилонии.

Вторая часть четвертого параграфа надписи о дэвах затрагивает проблему совершенно другого порядка. Ксеркс говорит: «И среди этих стран была такая, где прежде поклонялись дэвам. И по воле Ахурамазды я

разрушил святилища дэвов и приказал: Дэвам не поклоняться! Там, где прежде поклонялись дэвам, я буду поклоняться Ахура Мазде» [8. 7].

Зороастризм діні өзіне дейінгі мифтік нанымдарды жойып жіберуге тырысты. Дегенмен кейбір культтар зороастризмге де әсер етті, сөйтіп кейбір діни яшттарда орнығыш қалды. Әсіресе, бұрынғы жаратушы құдайларға қарсы күресуші күштерді құдай деңгейіне шейін көтереді. Ал «ажы», «дәу» секілді құдайлар ендігі жерде зұлым, қаскөй күштерге айналады. Ол турасында академик В.В.Бартольд мынадай пікір айтады: «Как для буддиста человек, достигший святости, стоит выше богов индийского пантеона, так в Авесте слово daēva (новоперс. ديو), торжественное с санскритским devah, обозначающим богов, служит только для обозначения злых духов. Среди светлых божеств Ормузд, создатель неба и земли, является только первым из семи «святых бессмертных» (amesha spenta), хотя последние в древнейших гимнах являются скорее олицетворением отдельных атрибутов Бога, чем самостоятельными божествами; сюда принадлежит и Аша, понятие, соответствующее санскрит gīṭa и являющееся олицетворением того мирового порядка, укрепление и кроме того, учение Зороастры не уничтожило культа некоторых древнеиранских божеств, как Митры, бога солнце, и Тиштрии, бога дождя, ведущего борьбу с демоном засухи» [9. 41].

Көптеген Евразия континентіндегі халықтардың мифінде айдаһар мен жылан жағымсыз кейішкер ретінде көрінсе, түркі, монғол және қытай мифтерінде керісінше, жақсы жағынан көрініс табады. Мысалы, Қытай мифологиясында айдаһардың алатын орны үлкен. Оның әлемді жаратушы құдай деңгейіне дейін көтерілгендігі белгілі. Хакас, Тува халықтары да жыланды киелі аң ретінде қорғаптайды. В.Я.Бутанаев хакастарда сақталған мынадай мифтік әңгімені баян етеді: «В хакасской мифологии среди пресмыкающихся особое внимание заслужили змей (чылан). По отношению к ним применяли иносказания: «узун хурт» – длинный червь, «сойлаас» – извивающийся и др. Хангорцы остерегаются змей. Согласно легендам, когда-то многочисленный хакасский сеок «аара» был истреблен змеями за враждебное отношение к пресмыкающимся. Сумел спастись только один благородный представитель этого рода, который по Совету паря змей обтянул свою юрту пестрым арканом. С тех пор для защиты от змей хакасы вокруг юрты натягивали пестрый аркан из белой и черной шерсти [10. 71].

Жыландардың шабуылына ұшыраған «аара» тайпасы да кезінде жыланға табынған көршілес тайпалардың шабуылынан кейін жылан культін қабылдағандығын көрсетеді. Жалшы көпшелі түрік-монғол халықтарының барлығы дерлік киіз үйдің сыртын ала арқанмен буады. Этимологиялық жағынан алып қарағанда да «аара» мен «аза», «ажа» сөздерінде жақындық бар екендігі көзге түседі. Тува жұртының шаман бақсылары өздерін «аза» атты киелі рухтан тарайтындығы туралы аңыз таратады. Азаны көзімен көрген бақсылар ерекше қасиетке ие болады деп сенген. Ол турасында былай

дейді: «Чырык чер кырында аза бар болбайн канчаар. Хамнарның бир кончуг алғаныр чувези аза болгай. Азаны мен көөр кижн мен. Аза кижн болганга козулбес. Аза мээң караамга кижн дурзулуг бооп көстүр чүве. Азаның кол чоруур черлери-кыйыг черлер, орук белдири, эрги чевеглер чаны, кызыл элдер баары, арт кыры, кежиг аксы болгаш эрги хонаш болгулаар» [11. 162].
Аудармасы: «Жарык жер бетінде аза өзелден бар. Азаның атын тувалык бақсылар аса бір сүйіспеншілікпен мадақтайды. Мен өзім азаны көремін. Алайда, ол кез келген адамның көзіне көрінбейді. Менің алдымда ол оғаш адамның кейшінде көрінеді. Азаның сүйікті орындары – бөктер, жолдың торабы, ескі молалы жерлер, қызыл жарлар, асулар, өткел мен ескі қонақалар».

Демек түркі тайпалары ішінде «аза» атты киелі күштің өмір сүргендігін көреміз. «Айдаһар» түркі халықтарында да болғандығы турасында зерттеуші С.Қоңдыбайұлы былай дейді: «Айдаһар (аждаһа) сөзінің дей-түркілік этимологиясы: мұндағы «ажн» сөзі «жылан» «жылан-баба, әже» дегенді білдірсе, «дах» сөзі (tang праформасынан өрбіген) «бастапқы тіршілік көзі, тіршілік иесі, тірі пенде» немесе «тіршілік, өмір беруші» дегенді білдіреді, яғни Айдаһар – «Барлық жанды жаратушы, тудырушы баба, әже, «жылан-баба» дегенді білдіретін сөз. Бұл тұрғыдан қарағанда, дей-түркілік «Айдаһар» (Аждаһа, Ажи-Дан, Ажи-Дан) – тіршілікті жаратушы, тәңіриелер мен адамдардың, жалпы тірі мақлұқтардың арғы, түшкі бабасы, «Ұлы Ана» категориясына кіретін мифтік тұрпат» [12. 312].

Қазақ халқында «Әй дейтін ажа, қой дейтін қожа жоқ» деген мәтел сақталған. Бұл әрине, ислам дінін қабылдаған соң дүниеге келгендігі анық. Дегенмен «әй дейтін ажа» сөзі исламға дейін бақсылардың киелі рухына сеніп келген көпшелі жұрттың табиғат тылсымынан қорқып, бақсылардың халықты апаттан, аурудан, жамандық т.б. ырым-сырымнан тиып, күштеп ұстап келгенінің жаңғырығы іспетті, ал ислам дінін қазақ жеріне таратушылардың қожалар деп аталғандығы белгілі. Ендеше ислам дінін қабылдаған соң бұрынғы бақсылардың сиынып келген пірінің бірі – аза ұмыт қалған. Оған бірнеше себеп бар. Ол кездегі бақсылардың түсінігінде аналық культіне табыну басым еді. Ислам дінін қабылдаумен қатар ел ішінде беделі зор, әрі бақсы, әрі елдің баспысы Қорқыт памаңдардың ішінде алғаш болып ислам құндылықтарын қабылдайды. Бұл оқиға көпшелі түркілердің санасындағы хаосты жаңғыртуда жетекші күшке айналады. Ислам дінінің қағидалары негізінен патриархаттық деңгейде болғандықтан, бұрыннан бақсыларға құдайдай сыйынып келген көпшелілер үшін ендігі жерде Қорқыт бақсылардың аталық культіне, табынатын піріне айналады. Бұл процесс әсіресе, Алтын Орда тұсында орнығып, ата-бабаның бұрынғы жолымен келе жатқан көкке табынатын, тотемдік киеде жүрген бақсылар қырғынға ұшырады. Алғашында зороастризм дінінің қарсылығына дұшар болған

айдаһар, ислам діні келген соң біржола күйреп, тек архаикалық эпостар мен ертегілерде ғана сақталып қалды.

ӘДБИЕТТЕР

1. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы, «Ғылым», 1993. –296 б.
2. Сэмюэл Н. Крамер. История начинается в Шумере. Москва: Наука, 1965. – 256 стр.
3. Мифологический словарь /Гл. ред. Е.М.Мелетинский/. Москва: Советская энциклопедия, 1991. –736 стр.
4. Типология народного эпоса. Москва: Наука, 1975. 328 стр.
5. Махваш Вахед Дуст. Фирдоусидің «Шахнамасындағы» мифологиялық кейіпкерлер. Тегеран: Сороуш пресс, 2000. 500 бет.
6. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Ғылыми-зерттеу мақалалар. Алматы: Жазушы, 1985. –468 б.
7. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және Түркология. Алматы: Ғылым, 1987. 368 б.
8. Исследования источников по истории доисламской Центральной Азии /Под редакцией Дж.Харматты/ Алматы: «Ғылым» 1997.
9. Бартольд В.В. Работы по исторической географии и истории Ирана. /В.В.Бартольд. Подготовка к изд. Е.В.Веймаль, В.А.Лившиц – перепеч. Изд. 1971 г. Москва: Вост. Лит., 2003. –661 стр.
10. Бутанаев В.Я. Бурханизм тюрков Саяно-Алтая. Абакан: Издательство Хакасского Гос.унив-та им. Н.Ф.Катанова, 2003. –260 стр.
11. Монгуш Кенин-Лопсан. Мифы тувинских шаманов – Тыва хамнарның торулгалары. Научно-популярное издание. Кызыл: «Новости Тувы», 2002. 544 стр.
12. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. 3-кітап. Алматы, «Дайк-Пресс», 2004.

RESUME

V.Abzhet (Turkistan)

The Typology of the Dragon in the Mythology of the Turkic Peoples

The article deals with the typological research of the dragon's character in the mythology of the Turkic peoples.